

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ ԿԻՐԱՌՎՈՂ «ԳՅԱՎՈՒՐ» ՊԻՏԱԿԸ

Շուշան Խաչատրյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Սույն հոդվածով փորձել ենք վեր հանել օսմանյան քրիստոնյաների վերաբերմամբ կիրառվող «գյավուր» («քլյաֆիր», «անհավատ») պիտակը, որը նախ կրոնական պիտակավորում էր, սակայն լայն հասարակական, մշակութային և քաղաքական, ինչու ոչ նաև տնտեսական հետևանքներ ուներ: Սույն վերլուծությունը կատարելու ենք հայ քրիստոնյաների հանդեպ այս պիտակի կիրառման օրինակով՝ սկսելով պիտակի լեզվական ծագումնաբանության, կրոնական նշանակության ներկայացմամբ, ապա՝ նաև՝ հայ մատենագրության մեջ առկա հիշատակումների, ի հետևանք դրանց կիրառվող սահմանափակումների, թիրախավորման, մահապատիժների դեպքերի և, ի վերջո, զանգվածային սպանությունների ու ցեղասպանության ժամանակ կիրառման մեկտեղմամբ: Հոդվածում մատնանշվում է բառի կիրառմանը հետևած ապամարդկայնացման դարավոր պատմությունը՝ ուղղված քրիստոնյաների, տվյալ դեպքում՝ հայերի դեմ:

Բանալի բառեր՝ «գյավուր» («քլյաֆիր», «անհավատ»), թիրախավորում, ապամարդկայնացում, այլատյացություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 07.05.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 08.10.2025:

The article was submitted on 07.05.2025 and accepted for publication on 08.10.2025.

Статья поступила 07.05.2025 и была принята к публикации 08.10.2025.

Ինչպես հղել՝ Շուշան Խաչատրյան, «Օսմանյան քրիստոնյաների վերաբերմամբ կիրառվող «գյավուր» պիտակը», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 13, no. 2 (2025), 49-67:

How to cite: Shushan Khachatryan, “The Label ‘Giaour’ applied to Ottoman Christians,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 13, no. 2 (2025), 49-67.

Как сослаться: Шушан Хачатрян, “Ярлык «гяур», применяемый к османским христианам,” *Цехаспанagitakan андес* 13, no. 2 (2025), 49-67.

Մուտք

Ցեղասպանությունների ամենաբնորոշ գծերից մեկը տվյալ խմբի մարդաբանական թիրախավորումն է, որի հետևանքով այդ խումբը կամ հավասարեցվում է կենդանական մակարդակին, կամ դեմոնիզացվում՝ դիվայնացվում, այսինքն՝ նրան վերագրվում են ոչ մարդկային ստորակարգ կամ ծայրահեղ բացասական բարոյական գծեր¹:

Ինչպես մյուս ցեղասպանությունների դեպքում, այնպես էլ Հայոց ցեղասպանության պարագայում այդպիսի պիտակավորումներն առկա են: Հայերիս պարագայում «գյավուր» («անհավատ») պիտակով կոչվելը (կրոնական վերաբերմունքն ու մարդա-

1 Shu Jerry S. Piven, “Lord of the Flies as Parable of the Invention of Enemies, Violence and Sacrifice,” in *Jihad and sacred vengeance*, Volume III. Psychological Undercurrents of History, edited by Piven J. S., Boyd Chr., Lawton H. W. (Lincoln, NE: Writers Club Press, 2002), 135:

բանությունը) և դրա հետևանքով բռնությունները, կոտորածներն ու ցեղասպանությունը քննելը սույն հոդվածի առանցքն է լինելու:

Ցեղասպանագետ Գրեգորի Սթենթոնի առանձնացրած ցեղասպանության տասը փուլերի առաջին չորս կետերն առնչվում են պիտակավորումներին, և դրանց սերտորեն առնչվող մյուս աստիճանները խոսում են ցեղասպանությունների իրագործման հարցում դրանց ազդեցիկ ու էական դերի մասին.

I. դասակարգում,

II. խորհրդանշացում,

III. խտրականություն,

IV. ապամարդկայնացում,

V. կազմակերպում,

VI. բևեռացում,

VII. պատրաստում,

VIII. հալածանք,

IX. բնաջնջում,

X. ժխտում:

Հանրահայտ է, որ օսմանյան իսլամը քրիստոնյաներին կոչում էր «գլավոր», ճանաչում իբրև հպատակ, ստորակարգ միավոր, որոնք, քանի դեռ հպատակ վիճակում էին, լինելու էին օսմանյան իսլամի ուժային գերակայության ներքո և համարվելու էին տանելի: Սակայն փաստ է, որ օսմանյան քրիստոնյաները, չնայած թուրքական իսլամի քաղաքական ենթակայության տակ լինելուն, մշակութային, գիտական ու կրթական բարձր աստիճանի վրա էին, ինչը չի կարելի ասել օսմանյան իսլամադավան խավի մասին: Հարատև համեմատությունը, քրիստոնյայի ունեցվածքը, դիրքն ու բազմաթիվ բնագավառներում գրանցած հաջողությունները հակադրվողի ու հակառակորդի ինքնընկալում ու մտակառույց ունեցող կողմի համար ճանաչողական ու բարոյական ճգնաժամերի հիմք հանդիսացան: Շատախցի վերապրող Սերոբ Քոսյանը հայերի հանդեպ այս զգացումներն ու վերաբերմունքն այսպես էր նկարագրում.

....մանավանդ մեր շրջանի քյուրդերը, կիսավայրենի են, բավական է, որ իրենց աղան կամ մոլլան, կամ շեյխը հայտարարեն, որ հայերը գավուր, մուխտառ են, և ահա կոտորածը պատրաստ է, մանավանդ որ թյուրք կառավարությունը ոչ մի միջոց ձեռք չի առնում այդ բարբարոսություններին վերջ տալու և շատ դեպքերում էլ ինքն է ամիթ տալիս իրարու ջարդելու համար: Փաստորեն, հայերը շատ բարձր են քյուրդերից: Մենք թե գրագետ [ենք], ունենք դպրոցներ, գրադարաններ, ստանում և կարդում ենք շատ թերթեր, սովորում շատ բարձրագույն դպրոցներում, շփվում շատ ժողովուրդների հետ, մեր առևտրականները մանավանդ լինում են շատ երկրներում, շատ մաքուր հագնված և տներում մաքուր, բայց այդ բոլորից հետո հայերիս գավուր և մուխտառ են ասում²:

2 Սերոբ Քոսյան, «Նորահայր» Շաքրախը. Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած շաքրախցու հու-

Ժամանակակից վկայությունների հավաքածուի՝ «Հրանտ Դինք» հիմնադրամի՝ «Լոռության ձայնը» խորագրով շարքի գրքերից առաջինում նման միտք է արտահայտվում հետևյալ համատեքստում.

Հայրս ասաց. «Քեզ գյավուր են ասելու, մյուսներին էլ են ասում, բայց ձայն չեն հանում, քեզ չեն սպանի, ծեծդ կեր, ձայն մի՛ հանիր, արի՛ տուն...»: Յոթնութ տարեկան էի, երբ մեծ մարդիկ ինձ ականջներիցս բռնած՝ գետնին էին զարկում ու ասում. «Գյավուր է, ոսկորը չի ջարդվի, պինդ է».... Երբ մեզ հայ էին ասում, հպարտություն էի զգում: Նախընտրում էի, որ գյավուրի փոխարեն հայ ասեն: Քրդերն ասում էին. «Ալլահը այս գյավուրներին խելք է տվել, սրանք մեզնից խելացի են, բայց մենք ենք դրախտ գնալու»: Այդպես էին մխիթարվում: Դա էլ էր ինձ դուր գալիս³:

Առհասարակ պատումների այս շարքի գրեթե բոլոր վկայություններում հիշատակվում են խորհրդանշացված «գյավուր»/«անհավատ» պիտակավորման դեպքերը՝ որպես թշնամու, ծածուկ վատություն անողի ու չարիք նյութողի, դիվային գիտելիքի տեր, ստորակարգ մարդկանց տեսակի: Ակնհայտ է, որ հետցեղասպանական Թուրքիայում հայերի մնացորդացը շարունակում էր ընկալվել նշված բացասական գծերով, և այստեղ կրեերենք այդպիսի ամենապատկերավոր օրինակներից միայն մեկը՝ այնուհետև անցում կատարելով երևույթի իմաստաբանությանը:

Դիարբեքիրում՝ Տիգրանակերտում ծնված մի անձ պատմում է, որ իրենք ապրում էին քաղաքի «Գյավուրի թաղ» կոչվող հատվածում: Հինգ տարեկան է եղել, երբ «գյավուր»-ի թեման մեծ աղմուկի պատճառ է դարձել իրենց թաղամասում: Հարևան իսլամադավանի աղջիկը գնացել է նրանց բակ, խաղացել են, հետո այդ աղջիկը սկսել է արտասվել՝ ասելով. «Դուք հայ եք, դուք ասեղներով օրորոց ունեք.... ինձ մեջն եք դնելու, արյունս թափվելու է»: Երեխան լաց է եղել, մայրը վրա է հասել, և «Ա՛յ գյավուրներ, ի՞նչ եք արել երեխայիս» արտահայտությունից, հայ մեծահասակների ներգրավումից հետո մեծ աղմուկ ու կռիվ է ծագել թաղամասում⁴: ««Գյավուր» բառը հանրապետական տարրական դպրոցում սովորող երեխաներից էի լսում: Երբ դպրոցը փակվեց, մեր դռան վրա քար նետեցին, կավիճով մեր դռան վրա խաչ էին գծում. գիտեին՝ ով ենք.... -Սա գյավուրներինն է, դե՛ , նետե՛ք քարերը»⁵:

Հատվածից երևում է, որ իսլամադավաններն իրենց երեխաներին հայերից հեռու պահելու համար դեռևս դարերից եկող մի բան էին անում. սնահավատական, չար պատում էին ներարկում իրենց երեխաների մեջ, որ վերջիններս վախենան, զգուշա-

շագրություն, «Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններ» 14, խմբագիր, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Էլիսա Միրզոյան (Երևան, ՀՅԺԻ հրատ., 2025), 121:

3 Լոռության ձայնը I. Խոսում են Թուրքիայի հայերը, կազմող՝ Ֆերդա Բալանջար, նախաբանը՝ Ալի Բայրամօղլուի, վերջաբանը՝ Արուս Յումուլի (Երևան, «Հրանտ Դինք» հիմնադրամի հրատ., 2021), 31:

4 Տե՛ս Լոռության ձայնը II. Խոսում են Դիարբեքիրի հայերը, կազմող՝ Ֆերդա Բալանջար, առաջաբանը՝ Ալի Բայրամօղլուի, վերջաբանը՝ Արգու Օզթուրքմենի (Երևան, «Հրանտ Դինք» հիմնադրամի հրատ., 2021), 38-39:

5 Նույն տեղում:

նան, հեռու մնան, և համապատասխան վերաբերմունք ձևավորվի նրանց մեջ: Այսպիսի պատումներ պատմվում էին նաև այն հայ երեխաներին, որոնց բռնի տեղափոխում էին իսլամական ընտանիքներ, և որոնց մի փոքր մասի վերահայացման գործը ստանձնել էր Կ. Պոլսում գործող Չեզոք տունը և մեզ փոխանցել այդ հայ երեխաների պատմությունները⁶:

**«Գլավուր» բառի իմաստաբանությունը:
Քուֆր՝ մեծ քուֆր և փոքր քուֆր**

Թուրքերեն *գլավուր* բառն առաջացել է արաբական համարժեքից՝ *քաֆիր/քյաֆիր* (արաբ. کافر, լատինաբան. kâfir) «ծածկել» արմատից, որը ժամանակի ընթացքում ձեռք է բերել իմաստային հավելյալ շերտեր: Բառը մատնանշում է իսլամի մեջ մարդու՝ անհավատի, որն իր անհավատությունը հաստատում է բառերով, նաև մարդու, որը պատկանում է այլ կրոնի, օրինակ՝ քրիստոնյա է: Այն նշանակում է նաև «անշնորհակալ, երախտամոռ»⁷: Կա նաև պարսկական համարժեքը՝ պարսկ. گبر (gäbr) «կրակապաշտ», արամեերեն gabrā «մարդ, այր», նախասեմական gabr-. արմատից, որտեղ, ինչպես տեսնում ենք, բառը, այնուամենայնիվ, սեմական ծագման է: *Քաֆիր*-ի/*գլավուր*-ի հակադիր հասկացությունը *մուսին*-ն է՝ իսլամ հավատացյալը, իսկ *քուֆր*-ի հակադիրը՝ *ինսան*-ը՝ «հավատք/կրոն»: *Քաֆիր* բառը کافر բայի գործադիր մասնիկն է՝ kafara کفر K-F-R արմատից:

Որպես մինչիսլամական եզր՝ այն մատնանշում էր հողի մեջ սերմերը թաղող հողագործներին: Դրա կիրառություններից մեկը Ղուրանում նույնպես ունի նույն նշանակությունը՝ «հողագործ լինելը»⁸: Քանի որ հողագործները ցանելիս հողով են ծածկում սերմերը, *քաֆիր* բառը ենթադրում է «ծալված, թաքնվող կամ սքողված անձ», նույնն է թե՛ «ճշմարտությունը թաքցնող կամ ծածկ(վ)ող մարդ» (Սուրահ ալ Հադիդ, «Երկաթ» (57)): Արաբ բանաստեղծները երբեմն անձնավորում են գիշերվա խավարը որպես *քյաֆիր*, որը ևս, ինչպես նշում են մասնագետները, հավանաբար հնագույն՝ մինչիսլամական հավատալիքներին է վերաբերում⁹: Հողագործության մատնանշումն իր տրամաբանական մեկ այլ հենք գտնում է այս անգամ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մեկ այլ լեզվում՝ քրդերենում. քրդերը հայերին մասնավորապես ու քրիստոնյաներին ընդհանրապես կոչում էին *ֆլա*, որը նշանակում է «գյուղացի-հողագործ»:

Ավստրալացի ցեղասպանագետ Բեն Կիերնանը դիտարկում է հազարամյակներ

6 St'yan Edita Czoyan, Regina Galustyan, Shushan Khachatryan, "Reclaiming Children after the Armenian Genocide: Neutral House in Istanbul," in *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 33, Issue 3 (Winter 2019): 403: St'yan նաև Էդիտա Գզոյան, Ռեգինա Գալուստյան, Շուշան Խաչատրյան, Էլինա Միրզոյան, *Հայ երեխաների թուրքացումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին* (կոլեկտիվ մենագրություն) (Երևան, ՀՅԹԻ հրատ., 2022), 148, 230:

7 St'yan *A Concise Encyclopedia of Islam*, by Gordon D. Newby (Oneworld Publications, 2002, Reprinted 2004), 120:

8 St'yan *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Vol. 4, Bosworth, C. E., van Donzel, E. J., Heinrichs, W. P., Lewis, B., Pellat, Ch., Schacht, J. (eds.) (Leiden and Boston: Brill Publishers, 1997), doi:10.1163/1573-3912_islam_SIM_3775:

9 St'yan https://www.gutenberg.org/files/48967/48967-h/48967-h.htm#Page_193, դիտվել է՝ 27.01.2025:

ի վեր խաշնարած (իմա՝ քոչվոր) և հողագործ (իմա՝ նստակյաց) մարդկանց պայքարը որպես ցեղասպանությունների հիմք, որտեղ հողագործները, հատկապես մեր տարածաշրջանում, դեռևս վաղուց հաստատված ընկալմամբ, հողի դիվային, թաքնագիտական (օկկուլտ) պաշտամունքի հետևորդ և տարածող էին համարվում¹⁰։ Այս համատեքստում է նաև հասկանալի դառնում, թե ընդհուպ Հայոց ցեղասպանության տարիները ինչպես էր ձևավորվել ատելության և այլատյացության միջավայր հենց կրոնական այս հասկացության հիման վրա, ընդ որում՝ ոչ միայն թուրքերի, այլև քրդերի շրջանում։ Բառի իմաստային դաշտում հասկացվում էր «մութ ուժերի հետ համագործակցող ու նրանց ծառայող, բարոն ու աստվածայինին չծառայող մարդ և մարդկանց խումբ/տեսակ»։

Ստեփանոս Մալխասյանցի բառարանում «գլավոր» բառը բացատրվում է որպես «Ոչ հաւատացեալ, ոչ մահմետական. նախատական անուն, որով կոչում են մահմետականներն այլակրօններին»։ Ապա բերվում են օրինակներ. «Դու մուսուլման ես թե գեաւոր», «Գեաւորների տունը պիղծ է մուսուլմանի համար»¹¹։

Հայ իրականության մեջ բառը նաև գործածվել է ոչ թե կրոնական՝ «անհավատ» իմաստով, այլ հիմնականում «անխիղճ», «անողոր» իմաստով, օրինակ՝ Արցախի բարբառում¹²։

Բառը «kufir» ձևով գտանք նաև «Օքսֆորդի իսլամի բառարանում»՝ հետևյալ համատեքստում.

Անհավատություն։ Իսլամական մտքի կարևոր հասկացություն *քուֆր* բառը կամ դրա ածանցյալներից որևէ մեկը Ղուրանում հանդիպում է 482 անգամ։ Նաև նշանակում է «երախտամոռություն»՝ «Ալլահի տված շնորհները գնահատելու ինքնակամ մերժում, հրաժարում»։ Ժամանակակից բարեփոխումները հայեցակարգին տալիս են նոր նշանակություն. համարվում է, որ ներկայիս մուսուլմանական հավատալիքներն ու սովորույթներն այնքան են ապականվել ճշմարիտ իսլամից, որ առաջացնում են *շիրք* (կոապաշտություն) կամ *շահիլիս* (տգիտություն)։ Մինչ արդի շրջանի բարեփոխիչները հակված են *քուֆր* տեսնել ժողովրդական իսլամի մեջ, այդ թվում՝ սուֆիական սովորույթների, ժամանակակից որոշ բարեփոխիչներ Արևմուտքի համատարած ազդեցությունը համարում են *քուֆրի* պատճառ¹³։

Մեծ *քուֆր*-ը (*քուֆր աքբար*) նշանակում է «ոչ իսլամադավանի հոգևոր վիճակ, անհավատություն, որը մարդուն դուրս է թողնում իսլամի շրջանակներից»։ Փոքր *քուֆր*-ը

10 St'u Ben Kiernan, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur* (New Haven: Yale University Press, 2007), 1-40:

11 Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն բացարդական բառարան* (Երեւան, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., 1944), 441:

12 Տե՛ս Դաշտային նյութեր, ասացող՝ Ս. Ս., հարցազրուցավար՝ Շուշան Խաչատրյան, 22.12.2024 թ.:

13 *Kufir*, The Oxford Dictionary of Islam, <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100044658>, դիմվել է՝ 27.01.2025:

(*քուֆր ասդար*), ընդհակառակը, վերաբերում է մեղքի, անմաքրության ու դրանցից բնականորեն ծագող անհավատության այն ձևերին, որոնք թեն չեն հեռացնում մարդուն իսլամից, բայց նվազեցնում են նրա հոգևոր վաստակը:

Այնպիսի հանրագիտարաններում, ինչպիսին է, օրինակ, «Encyclopedia of Islam and the Muslim World»-ը (Editor in Chief Richard C. Martin, Macmillan Reference USA, 2004), այս բառերը բացակայում էին:

Պատմական ակնարկ

Փաստորեն, ատելությունն ու թշնամանքն ունեին կրոնական մարդաբանությանը ներհատուկ պատճառներ, ավելին՝ ասվում էր, որ քրիստոնյա-անհավատներն Իբլիսի ժողովուրդ են՝ Ալլահի ժողովրդին անսահման հակառակ, և որպես Իբլիսի ժողովուրդ՝ լավը, բարին ստեղծելու անկարող¹⁴: Սա էր էական պատճառներից մեկը, որով բացատրվում է, թե ինչու է բռնության մշակույթը բարձր, քրիստոնյաները՝ անընդմեջ ու հարատև թիրախավորված, ինչպես նշում է Հրաչյա Աճառյանը.

Ամեն երկրի մեջ՝ ուր կան տիրողներ և նուաճուածներ, խտրութիւնը այս երկու տարրերի մէջ երևում է: Տիրող տարրը աշխատում է ճնշել նուաճուած տարրին, կամ աւելի մեղմ խօսելով՝ չի ճանաչում նրան իբրև իր հաւասարը: Այսպիսի դրութեան մէջ էր գտնուում նաև հայը Տաճկահայաստանում:

Բայց Տաճկահայաստանի մէջ կային նաև երեք ուրիշ ծանր հանգամանքներ. – Ղուրանը, Քրդերի բարբարոսութիւնը և տաճկական ապիկար Կառավարութիւնը:

Ղուրանը քարոզում էր անհաշտ ատելութիւն քրիստոնէաների դէմ. նրանց անուանում անհաւատ գեաւոր, նրանց վկայութիւնը, երդումը չէր ընդունում դատարանի առաջ, նրանց ինչքը, կեանքը և պատիւը իբրև մի շնորհ էր ճանաչում սուլթանի կողմից. վերջապէս քրիստոնէային մահմետականի ստրուկն էր համարում:

Քրդերը՝ ոչ միայն մահմետական, այլ և բարբարոս ժողովուրդ, որ շրջապատում էր հայ տարրին գրեթէ ամեն տեղ, չճանչնալով ոչ օրէնք և ոչ արդարութիւն, անունով միայն հպատակ Սուլթանին, հանդիսանում էին հայերի իբրև երկրորդ տէրը, շատ տեղ նրանց հարկատու էին դարձրել, և իրենց աւագակային յարձակումներով, թալանով ու սպանութիւններով սարսափ էին գցում հայ ժողովրդի վրայ¹⁵:

Օսմանյան բռնաճնշումները վկայված էին անհիշելի ժամանակներից՝ ոչ իսլամադավանների և հատկապես քրիստոնյաների վրա դրված ծանր հարկերով, մարդկային

14 Իբլիսի, այսինքն՝ սատանայի համար գործիք հանդիսացող միավոր, որը դիմադարձում է Ալլահի ժողովրդին, այսինքն՝ մուսուլմաններին: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս մեր հետևյալ գրքում. Շուշան Խաչատրյան, *Կրոնի դերը Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ* (Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020), 53-54:

15 Հրաչյա Աճառյան, *Տաճկահայոց հարցի պարմութիւնը (Սկզբից մինչև 1915 թ.)* (Նոր Նախիջևան, տպ. Ս. Յ. Աւագեանի, 1915), 1:

կորուստներով, քրիստոնյաների գլխին հարատև կախված վտանգներով՝ կոտորածի և իսլամանալու պարտադրանքների, մանկաժողովների կամ *դևշիրմեի*¹⁶ արյան տուրքի գանձման, թիրախավորումներով՝ ուղղված առ կրոնը, արժանապատվությունը, ծնողներն ու ընտանիքը, առօրեական բազում սահմանափակումներով. «Բայեան մայթն վար պիտի իջնէր՝ իսլամին տեղ տալու համար, և շատ շատ էշ կրնար հեծնել, իսկ չէր կրնար շղարշ առնել գլխուն վրայ. Ինչպէս 1582ին գրչագրեալ ձեռագիրի մը յիշատակարանը կ'ըսէ թէ Մուրատ Գ. (1574-1594) «արաւ ասալս (կարդաւ եասալս) գ-Քրիստոնէ ազգին, գտուլպանտ ի գլխունս առին եւ շափսայ դրին»»¹⁶: Հետագայում կաշառքով այդ իրավունքը վերագտնում են¹⁷:

18-րդ դարում քրիստոնյաների համար նաև հատուկ գույնի հողաթափերի ու հագուստի, մասնավորապես վերնահագուստի, սամույրի մուշտակի արգելքներ են սահմանվում, տրվում բաղնիքներում հատուկ կտավով փաթաթվելու հրամաններ, որ տարբերվեին իսլամադավաններից, իսկ տղամարդկանց դեպքում նաև մորուք ունենալու արգելքներ են դրվում: Հատկապես վերջինի պատճառով տղամարդիկ հեռանում էին կայսրությունից¹⁸:

Հ. Աճառյանի ու Հ. Մանանդյանի «Նոր վկաներ» աշխատության մեջ (1903)¹⁹, որում հավաքված են նոր վկայության²⁰ դեպքերը, արձանագրված է *գյավուր* կամ *քաֆիր* բառը որպես հայհոյանք ու «հայհոյիչ» միաժամանակ, ընդ որում՝ «իսլամի հայհոյիչ» նրբերանգով, որը համահավասարվում էր «քրիստոնյա լինելուն»: *Զֆրեյ/քրֆեյ* հասկացությունը, որը հիմա էլ հայերի շրջանում տարածված է, հատկապես առօրյայում, վեճերում, հենց «հայհոյել» նշանակությունն ունի, որը ծագմամբ, իհարկե, իսլամական է: Այսինքն՝ քրիստոնյաներին *գյավուր* կամ *քաֆիր* անվանելով՝ մատնացույց էր արվում այն, որ նրանք ոչ միայն իսլամն էին հայհոյում չկրոնափոխվելով, այսինքն՝ արհամարհելով, մերժելով, չընդունելով *հաքք դինը*՝ «ճշմարտի հավատքը» կամ իսլամը, այլև հենց իրենք էին տեղով հայհոյանք, նրանց գոյությունն իսկ հակառակ էր Ալլահին: Այսինքն՝ քրիստոնյան հայհոյանք էր ընկալվում, նրա ծագումն ու էությունը հայհոյանք էին ընդդեմ Ալլահի, և, ըստ այդմ, քրիստոնյաների բնական գծերի մեջ էին ներառվում անհնազանդությունը, ապերախությունը, անողորմությունը, թշամոլությունը, ծայրահեղ ու արմատական հակադրությունն ամենայն իսլամականին:

Հակոբ Մանանդյանի և Հրաչյա Աճառյանի «Նոր վկաներ»-ում կան այդպիսի գործածության դեպքեր: Բերենք մի քանի օրինակներ:

16 Արշակ Ալաոյանեան, *Պատմություն Եդուկիոյ հայոց. տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական տեղեկություններով* (Կահիրե, Տպարան «Նոր Աստղ», 1952), 342:

17 Տե՛ս նույն տեղում:

18 Տե՛ս Արշակ Ալաոյանեան, *Պատմություն Հայ Կեսարիոյ*, Ա. հատոր (Կահիրե, տպ. Յ. Փափագեան, 1937), 649-651:

19 Տե՛ս Յակոբ Մանանդեան, Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց նոր վկաներ* (Վաղարշապատ, 1903):

20 *Նոր վկա, նորավկա, նոր նահապուկ*, հուն. νεομαρτυς = նոր մարտիրոս: Իսլամական տիրապետության շրջանում կամ իսլամադավանների կողմից մարտիրոսված քրիստոնյա: Եզրույթը կիրառվում է ինչպես արաբական տիրապետության շրջանում, այնպես էլ հետագայում՝ Օսմանյան կայսրության տիրապետության ժամանակ նահատակված քրիստոնյաների առնչությամբ:

Օրինակ՝ խոսվում է 1642 թվին նահատակված տիգրանակերտցի Նիկողայոսի մասին, որի նահատակության պատմության մեջ, ինչպես դատարանի առաջ ներկայացված մյուս բոլոր ամբաստանություններում, նշվում է, որ նա հայիցել՝ «քֆրել» է Մահմեդին, թեև պատանին հանձն է առնում, որ «քֆրել» է իրեն վիրավորող Մահմեդի մորը, քանի որ նրանք՝ իրեն վիրավորողները, ցանկասիրությամբ իրեն առաջարկություններ էին արել։ Դատավորն ասում է, որ այդ ամբաստանությամբ նրան կենդանի չեն թողնի, ուստի առաջարկում է նրան իսլամանալ, որպեսզի փրկի կյանքը, քանի որ դա էր մահվան այլընտրանքը, ինչին Նիկողայոսը կրկնաբար չի համաձայնում։ Ի վերջո նրա ոտքերն ու ձեռքերն են կտրում, ինչը տարածված կոտանք էր²¹։

Եհարց դատաւորն ի Նիկողայոսէ թէ արդարն հայիոյեանց զպատգամաբերն զՄահմետ։

Ետ զպատասխանի Նիկողայոս. «Ես ոչ հայիոյեցի և ոչ բան ինչ ասացի պատգամաբերին Մահմետի, այլ այրս այս օրս ախտաւոր ցանկութեամբ փարէր զինն ի մէջ մարդկանց և ամօթով առնէր զիս. Վասն որոյ և ես զմայր սորա քֆրեցի»։

Իսկ այս Մահմետս՝ որ խաղայր ընդ Նիկողայոսի, դատախագ լինէր թէ զՄահմետ զպատգամաբերն քֆրեաց. Այլ և ասաց «ունիմ ահաւասիկ երկու այր վկայ», զոր և ածեալ կացոյց զարսն առաջի դատաւորին, միոյն անուն ասէին պաղալ Ալլահվերտի և միսոյն հալվաչի Սէյիդ. Որոց եկեալ առաջի դատաւորին, վկայեցին թէ «Մեք լուաք ի դմանէ որ քրֆեաց Մահմետին»²²։

1691/2 թ. նահատակված Սարգիս սարկավագ Կարսեցու պատմության մեջ նշվում է, որ երիտասարդը մի օր տեսել է մի մոլլայի իսլամ հավատքը գովերգելիս և նախատել նրան։ Մոլլան ոխը պահած գնացել է նրա խանութն ու պահանջել իրեն ձրի մուշտակ ու այլ հագուստ տալ, այլապես բռնորին կասի, որ նա հայիցիչ է, այսինքն՝ հայիցել է իսլամը, որի հետևանքը «ղաղիի»՝ դատավորի մոտ տարվելուց հետո նրա մահապատիժը և/կամ իսլամացումն էր լինելու։

Ասէ Սարգիս. «Տճօր զգինն, և ես տաց քեզ զոր ինչ կամիս»։

Եւ նա ասէ. «Այնպէս ձի տուր ինձ. Ապա թէ ոչ՝ մատնեմ զքեզ ի կորուստ, զի դու այն օրն հայիոյեցեր զօրինադիրն մեր զՄահմետ»։

Եւ զայս ասացեալ՝ աղաղակեաց առ մերձակայ եղեալ տաճիկսն և ասէ.

21 Այդպիսի մի դրվագ է նաև Պելագիո Կորդովացու մարտիրոսությունը՝ Իսպանիայում հայտնի մի մարտիրոս պատանու, որի վկայաբանությունը, ի դեպ, նույն համատեքստում է պատահում Իսպանիայի առաջին արաբ խալիֆի՝ Աբդուլ առ-Ռախման 3-րդի ձեռքով 10-րդ դարում։ Դրվագը պատկերել է Ժամանակակից մի իտալացի նկարիչ՝ Ջովաննի Գասպարրոն, և, իհարկե, կան նաև հին պատկերներ։ Հետաքրքիր է, որ այդ դրվագում Գասպարրոն պատկերել է արաբ խալիֆին ավելի շուտ թուրք պաշտոնյայի կամ սուլթանի հագուստով ու ֆետով (տե՛ս Manuela Antonacci, La Denuncia di Gasparro, <https://lanuovabq.it/it/ddl-omofobia-anche-lautore-di-questo-quadro-rischierebbe>, դիտվել է՝ 12.12.2024)։

22 Մանանդեան, Աճառեան, *Հայոց նոր վկայներ*, 450։

«Եկա՛յք, տեսե՛ք, որ այսպիսի մանուկ քֆրէ փեղամբարին մերոյ, և դու ներեք»:

Եւ առժամայն գրոհ տուեալ յենկիչարիքն՝ ըմբռնեցին զպատանին և կապեցին և չարաչար հարկանէին: Եւ Սարգիսն լայր և աղաղակէր՝ ասելով թէ «Զոր ասէ դա ի վերայ իմ. ես ոչ գիտեմ զոր ասէ զբանդ զայդ»: Սակայն նոքա ոչինչ ունկն դնէին նմա, այլ առեալ տարան առ դատին և ասեն. «Պատանիս այս հայիոյեաց օրինադիրն մեր. զի՛նչ հրամայես»:

Եւ նա վճիռ եհատ ասելով. «Կամ տաճկացի, կամ քարկոծեսցի»²³:

Ինչպես երևում է, եթե իսլամադավանը ներում էր կամ չլսելու էր տալիս «անհավատի» *քուֆրը*, նա ևս «հայիոյիչ» էր դառնում, գործակից ու մեղսակից «հայիոյանքին», ուստի մահվան այլընտրանքն իսլամ ընդունելն էր: Զարմանալի է, որ իրենց տեսակետով այսպիսի «հայիոյիչներին» նրանք ստիպում էին իսլամ ընդունել. չէ՞ որ պետք է այնքան էլ ցանկալի չլիներ այդ նույն «հայիոյիչներին» ընդունել իրենց սրբազան հավատի մեջ:

Հետաքրքիր երևույթ էր հատուկ հրամանագրերի առկայությունը, որոնց միջոցով միայն կարելի էր թաղել մահացած քրիստոնյային.

Իսլամ թուրքերուն այն համոզումը տուած էին թէ, իսլամ երկիրի մը մէջ ոչ-իսլամին բնակութիւնը շնորհք մըն էր, քանի որ անոր շնչած օդը և գործածած ջուրը՝ որ իսլամին նուիրական իրաւունքն էր, իր անարժան մարմնոյն գոյութեանը և պահպանութեանը համար, իսլամին կողմէ կը շնորհուէր. Նոյնիսկ ոչ-իսլամին իբր գերեզման տրուած հողը, իսլամին երկիրին մէջ, շնորհքի և գթութեան գործ մը նկատուած էր, ինչպէս կը հաստատեն այն հրամանագիրները զորս միւֆթիները տուած են քրիստոնէից թաղումը արտօնելու համար²⁴:

Ինչ հրամանագրերի մասին է խոսում Արշակ Ալպոյաճյանը: Խոսքը թաղումներն արտոնելու գրությունների մասին է, որոնց տեքստերում ծայրահեղ վիրավորական արտահայտություններով մոլլան թույլ էր տալիս քահանային տանել-թաղել քրիստոնյա հային, եթե հատկապես այդ թաղման թափորը պետք է անցներ մուսուլմանական թաղամասով: Յոգդաթում, օրինակ, հետևյալ հրամանագիրն էր տարածված, որն ամեն անգամ լրացվում էր ըստ նոր հանգուցյալ քրիստոնյայի անվան.

[տրված են հայատառ թուրքերեն տեքստն ու դրա թարգմանությունը – Շ. Խ.]

Կուպրի նման սեւ հագուստ հագած,

Սատանայի թագը գլխուն կրող

Ո՛վ ծեր քահանայ

Այս անհաւատին եւ անառակին [թուրք.՝ *Շու քէֆիրէ ֆեճէրէնին* – Շ. Խ.] որ կը

23 Նույն տեղում, 529:

24 Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Եդրնկիոյ հայոց*, 341:

կոչուի *Անուն եւ Մականուն* նեխած ու հոտած դիակը որքան որ ալ, հողն անգամ, չ'ընդունիր, բայց որպէսզի անոր նեխած եւ գարշահոտ դիակէն վնաս չհասնի դէպի Հարաւ երեք հարիւր վաթսուն եւ վեց քայլ հեռաւորութեան վրայ խորունկ փոս մը փորելով՝ զայն երեսն ի վար հոն նետեցէք²⁵:

Բովանդակությունն ամբողջովին կրոնական է, հավատալիքային, ապամարդկայնացումը՝ ակնհայտ: Հենց սկզբից գործածվում է «քէֆիր/քաֆիր» բառը, որի դիակը, հենց նույն այդ հավատալիքային դաշտի համաձայն, հողը չի ընդունում, և նա պիտի թաղվի երեսն ի վար իր անմաքուր և աստվածամերժ ընթացքի համար: Այս հրամանագրերը ցույց էին տալիս թիրախավորման խորությունը, ճշումների կրոնական բովանդակությունն ու առօրեականությունը:

Քիչ չէին այն դեպքերը, երբ հայերը մզկիթներ էին կառուցում մուսուլմանների համար: Դրա պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ եթե տվյալ բնակավայրում եկեղեցի չկար, նախ հայերը հոգում էին մզկիթի կառուցումը, քանի որ, առանց դրա, եկեղեցի կառուցելու թույլտվություն գրեթե անհնար էր ստանալ. «Հետզհետե՛ աճող, ուռճացող հայ բնակչությունը անհրաժեշտօրէն պէտք ունի եկեղեցւոյ, սակայն *կեաւորը, րայսն*, իր նպատակին կրնայ հասնիլ ոլոր մոլոր ճամբաներով միայն: Չափանօղլու Օսմանին աչքի բիրն է Օհան, սակայն մեղք որ *կեաւոր* մըն է: Կրօնական մոլեռանդութիւնը ամենամեծ ամէն շինարար աշխատանքի ու հետագայ արգելքները կանխելու մտահոգութեամբ, Օհան կը ծրագրէ նախ մզկիթ շինել, եւ ապա՝ ձեռնարկել եկեղեցիի կառուցման»²⁶: Այսինքն՝ համայնքի կյանքի կազմակերպումը քրիստոնյայի համար դժվարությամբ էր տրվում, սեփական բարգավաճման նշանները, առաջընթացի ձգտումները սքողվում էին, և նախ պետք է հոգ տարվեր, որ մուսուլման բնակչությունը «հետ չմնար» որպէս առաջընթաց ընկալվող որևէ երևույթից, լինի կրոնական շենքի կառուցում, նոր արտադրություն, թե այլ երևույթներ:

Երբեմն «անհավատ» բառը հատուկ անվան նման գործածվում էր՝ մատնանշելու համայնքի թաղը, փողոցը, մասնագիտությունը, ինչպէս բազմաթիվ քաղաքներում հայտնի էին «քէֆիրլեր մահալեսիները», կամ ինչպէս Քյոթահիայի հախճապակեգործերն էին անվանվում՝ «չինճի քիֆրասը» (բառացի թարգմանությամբ՝ «հայիոյիչ հախճապակեգործներ»)²⁷:

Պիտակավորման հիշատակմամբ մի հիշարժան պատմական հանգրվան է Աբդուլ Ազիզ սուլթանի (1861-1876) հրովարտակով «գյավուր» բառի կիրառման արգելքը, որի փոխարեն քրիստոնյաների վերաբերմամբ պետք է շրջանառվեր «խրիստիան» բառը՝ որպէս միջազգային, բայց տեղայնացված արտասանությամբ բառ: Օրենքն ընդունվում է 1867 թ. հունիսի 18-ին Պոլսում, սակայն գավառներ հասնում է բավականին ուշ, մասնավորապէս Տիգրանակերտ հասնելու համար մեկ տարի է պահանջվում: Ինչպէս հաղորդում է Տիգրան Մկունդը, այդ փոփոխություններն իր հետ Տիգրանակերտ

25 Պապունգիք Եղկկարի եւ շրջակայից (Գամիք) հայոց, խմբ.՝ Արմէն Դարեան եւ Անդրանիկ Երկանեան (Պէյրութ, 1988), 300:

26 Նույն տեղում, 270:

27 Տե՛ս Արշակ Ալայօյանեան, *Յուշանապրեան Կուրինահայերու* (Պէյրութ, 1961), 62:

տարել է Էմին բեկը, և ահա այդ ժամանակ է, որ Ամիդի քրիստոնյաները սկսել են փոքր-ինչ շունչ քաշել²⁸։ Մոնետիկը շրջել է քաղաքով ու հայտարարել, որ սուլթանի հրամանով «գլավուր» բառն արգելվել է, քրիստոնյաները հավասար իրավունքներ ունեն և այլևս գերիներ չեն, այլ «ամանաթ ուլլահ»՝ Ալլահի պատանդներ՝ իրենց հանձնված, և այդ տրամաբանությամբ պետք է սկսեն իսլամադավանները վարվել քրիստոնյաների հետ՝ որպես եղբայրների։ Մոնետիկի ներկայությունն էր և նրա ստուգում-այցելությունները թաղերով, որ վախեցնում էին իսլամադավաններին՝ չխախտելու այս հրամանը։ Իշխանությունների շրջանում գիտակցում էին, ու վստահություն կար, որ այն անպայմանորեն խախտվելու է, քանի որ խնդիրը խիստ կարծրացած էր ու դարերով շրջանառված²⁹։ Այս ժամանակ է, որ ստորացուցիչ թաղման հրամանագիր-արտոնագրեր գրելը չեղարկվեց, և սկսեցին քրիստոնյաներից կառավարիչներ նշանակվել։

Դյավուր-ը որպես թիրախավորման պիտակ. Հայոց ցեղասպանություն

Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող դեպքերը քննելիս Ռաֆայել Լեմկինն առանձնացրել է «անհավատներին» վերաբերող մի շարք հրահանգներ։ Հայոց ցեղասպանության ծրագրի քննությանը նվիրված բաժինը նա սկսում է հետևյալ մեկնակետից. «Հայերի՝ մահմեդական կրոնի սրտում գոյակցող հզոր քրիստոնեական տարրի հալածանքն անխուսափելի էր, քանի որ Ղուրանի հիմնարար սկզբունքները Քրիստոսի ուսմունքի ուղիղ հակադրությունն էին»³⁰։ Նա նույնիսկ առանձնացնում է «անհավատներին» վերաբերող մի շարք հրահանգներ, այդ թվում՝ ոչնչացման կամ պատժի ուղիղ հրաման պարունակող մի շարք *այաթներ* Ղուրանի հետևյալ *սուրահներ*ից³¹.

8.57 («Ահա՛ գազաններից չար են Աստուծոյ առաջին նրանք, որ անհաւատներ են եւ չեն հաւատում»)։

9.29 («Պատերազմեցէ՛ք նրանց հետ, որ չեն հաւատում Աստուծուն եւ ոչ էլ վերջին օրւան եւ պիղծ չեն համարում Աստուծոյ եւ նրա մարգարէի պիղծ հրատարակածը...»)։

9.74 («Ո՛վ մարգարէ, կո՛իւ արա անհաւատների եւ կեղծաւորների դէմ եւ խիստ եղիր նրանց դէմ. եւ նրանց բնակարանը դժոխքն է»)։

9.124 («Ո՛վ հաւատացեալներ, պատերազմեցէ՛ք այն անհաւատների հետ, որոնք ձեզ դրացի են. թող ձեր խստութիւնը տեսնեն, որ հասկանան թէ Աստուած երկիւղածների հետ է»)։

47.4 («Ուրեմն երբ դուք հանդիպէ՛ք անհաւատներին, կտրեցէ՛ք նրանց վիզերը մինչեւ նրանց ջարդէք, գերեալների կապերը պնդացրէ՛ք»)։

28 Տե՛ս Տիգրան Մկուրդ, *Ամիդայի արձագանքներ* (Նիւ Եորք, «Hai-Gule Press», 1950), 86։

29 Տե՛ս նույն տեղում։

30 *Raphael Lemkin's Dossier on the Armenian Genocide: Turkish Massacres of Armenians* (Manuscript from Raphael Lemkin's Collection, American Jewish Historical Society), with a foreword by prof. Michael J. Bazyler (Glendale: Center for Armenian Remembrance (CAR), 2008), 73.

31 Այաթները վերցված են Ղուրանի հետևյալ հայերեն հրատարակությունից. *Ղուրան*, թարգմ. արաբ. հայ.՝ Աբր. Ամիրխանյանցի (Վառնա, 1909)։

Չարի և բարու պայքարի մոդելը տեղայնացված էր խալիֆայություն ընկալվող Օսմանյան կայսրության վրա: Այդ տրամաբանությամբ՝ երբ բարին հաղթում է չարին, ոչ մուսուլման ժողովուրդները հայտնվում են մուսուլմանների գերիշխանության ներքո: Քանի դեռ «անհավատ» համարվող ոչ մուսուլմաններն ընդունում ու ենթարկվում էին իսլամական օրենքին, նրանց սպանությունն արգելված էր: Սակայն օսմանյան իշխանության ներքո ապրող ոչ մուսուլմանները, միջնադարյան մտայնությամբ, դիտվում էին որպես Իբլիսի՝ սատանայի ժողովուրդ, հետևաբար սատանայի խաբեություններին հեշտությամբ ենթարկվող խմբեր: Այս ընկալումը ձևավորում էր այն համոզումը, որ նրանց նկատմամբ գործադրվող բռնություններն իրականում պայքար էին Իբլիսի դեմ³²: Ոչ մուսուլմանների նկատմամբ կոշտ և դաժան վերաբերմունքը դիտվում էր որպես բարեպաշտության դրսևորում, Իբլիսի դեմ պայքար և Ալլահի կամքի իրականացում: Այս տրամաբանությամբ՝ եթե, օրինակ, հայերն օրենքից դուրս հռչակվեին, նրանց սպանությունը ոչ միայն դժվարություն չէր առաջացնի, այլև կդիտվեր որպես կրոնական և քաղաքական առումներով արդարացված, հասարակության բարօրությանը նպաստող հերոսություն:

Այս մտածողության մոդելը սերտորեն առնչվում է Հայոց ցեղասպանության ընթացքում գործադրված կրոնական բռնությունների բնույթին և դրանց հրահրման մեխանիզմներին: Քրիստոնյաներին սպանելու դիմաց հետմահու դրախտի բարիքներին արժանանալու խոստումները, ունեցվածքի բռնագրավման ողջ տրամաբանությունը և բռնարարքների ընթացքում հնչող «դուք մեր ձեռքերում եք» կոչերը հենց այս հոգևոր-քաղաքական պատկերացումների շարունակությունն էին³³:

Օսմանյան կայսրության՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմ մուտք գործելուց՝ ջիհադի հայտարարումից հետո «անհավատության» մարդաբանությունն էլ ավելի արվեց: Որպեսզի արտաքին ջիհադը լավագույնս իրականացվեր, անհրաժեշտ էր ապահովել ներքին ջիհադի հաղթանակը: Նշելի է չորումցի վերապրող Վահրամ Դադրյանի վկայությունը ջիհադի հայտարարումից հետո այն մասին, որ մուսուլմանները խանդավառ էին այն մտքից, որ բոլոր «գյավուրներին» պետք է սպանել.

....նոյն խօսքերը դարձեալ կը կրկնուէին ճիհատի հռչակման օրը, եւ այս անգամ աւելի բացայայտ ակնարկութեամբ: Այդ օրը հաւաքոյթ կար Ուլու Ճամիի մէջ, ուր հրաւիրուած էին նաեւ քաղաքին հայ եւ յոյն երեւելիները: Հոն ճառախօսները դարձեալ կը պոռային թէ քրիստոնեաները տարբերութիւն չունէին իրարմէ, եւ ինչ ազգի ալ պատկանէին՝ անոնք յիսերիմ թշնամիներ

32 St'u James J. Reid, "Philosophy of State –Subject Relations, Ottoman Concepts of Tyranny, and the Demonization of Subjects: Conservative Ottomanism as a Source of Genocidal Behaviour, 1821-1918," in Levon Chorbajian, George Shirinian (eds.), *Studies in Comparative Genocide* (London, New York: Palgrave Macmillan, 1999), 62-65:

33 Իսլամական այս աստվածաբանության վերաբերյալ կարելի է ընթերցել հետևյալ հոդվածը, որում «քաֆիր» երկույթը «զիմմի» երկույթի հետ մեկտեղ մանրամասն բացատրվում է, և նշվում՝ ինչու են նրանց հոգին ու ունեցվածքը հանձնված համարվում իսլամադավանին (տե՛ս Ruslan et al., "The Meaning of *Kāfir* in the Quran: A Study of Thematic Interpretation," *Budapest International Research and Critics Institute-Journal (BIRCI-Journal)*, Volume 5, no. 4 (November 2022): 31582-31589):

էին մահմետական թուրքին: Ներկաներէն մոլեռանդ թուրք մը, այս խօսքին վրայ կը հարցնէր ատենախօսին. — Ուրեմն ինչո՞ւ կը սպասենք: Սկսինք նախ ներսի կեանքները մաքրելէ, յետոյ դրսի...³⁴

Եվ հաճախ հալածանքներն ու բռնությունները սկսվում էին հենց այս բառամթերքը գործածելով. երբեմն քրիստոնյաներին կոչում էին ուղղակի «գյավուր», շատ հաճախ ավելանում էին իսլամի մեջ *հայրամ* համարվող «շուն», «շուն քրիստոնյա», «խոզ ան-հավատ», «ապերախտ անհավատ» և այլ պիտակավորումներ: Ահա մի քանի վկայություններ այս առնչությամբ. «(Թուրքերը քրիստոնյաներին սովորաբար կոչում են մեկ բառով՝ «շներ», և դա նրանց համար զուտ այլաբանական հասկացություն չէ. նրանք իսկապես իրենց եվրոպացի հարևաններին ընկալում են որպես շատ ավելի անարժան արարածներ, քան ընտանի կենդանիներն են»³⁵: Վերապրող Աշխեն Պողիկյանի վկայությամբ. «.... թուրքերը հայերի մասին սովոր էին ասել. «Թէրս գյավուր» (Վատ գյավուր), «Նամքէօր գյավուր» (Ապերախտ գյավուր), «Գյավուրա իյիլիք եարամագ» (Գյավուրին լավություն պետք չէ [անել]), «Գյավուրու նէ քադար քէսէրսէն, օ քադար սըք նիթէր» (Գյավուրին ինչքան կտրես, այնքան խիտ կաճի)»³⁶: Կոտորածները դեռ չսկսած՝ «Թուրք պաշտօնատարներ, անգամ երեսփոխաններ, սկսան շրջիլ քիւրտ ցեղախումբերու մօտ եւ, բանակին համար ուղտեր հաւաքելու պատրուակին տակ, սկսան քարոզել անոնց միակ հասկցած լեզուն. մահ կ'հավուրներուն....»³⁷:

Քյուրդեմիկ գյուղում «.... նոյնիսկ իրենց պզտիկ տղաքը, ինքզինքնուն հասուն մարդու ձեւեր կու տային ու մեր ետեւէն կը պոռային. - Կեավոր, քրիստոնէայ շուն...»³⁸: Կամ. «.... Քահանան ետ կը կանգնեցնեն. - Քրիստոնէայ շան լակոտ, կը պոռան երեսին, հիմա ալ քեզ քու Տիրոջդ պէս պիտի ընենք»³⁹:

Պիտակավորումը և թշնամանքը տարածված էին նաև մուսուլմանների երեխաների շրջանում, որոնք ավագներից սովորել էին «գյավուր» ոչնչացնելը սեփական պարտքը համարել. «Հովհաննեսը մի դուռ ծեծեց՝ ողորմություն խնդրելու: Բաց արին դուռը, երկու թուրք տղաներ Հովհաննեսին քարշ տալով ներս տարան ու ծեծում էին

34 Վահրամ Տառետան, *Դէպի անապար (փրցուած էջեր օրագրէս)*, Մատենաշար թիւ 1 (Նիւ Եորք, 1945), 16:

35 Հենրի Մորգենթաու, *Դեպքի Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը*, անգլերենից թարգմ.՝ Լ. Թութխալյանի (Երևան, ՀՅԹԻ հրատ., 2012), 209:

36 Վերժինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն: Ականատես վերապրողների վկայություններ*, խմբ.՝ Հարությունյան Ս., թուրքերենի թարգմ.՝ Տեր Ողորմիաճյան Տ., Երկրորդ համալրված հրատարակություն (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011), 227:

37 Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *Մարտին. հերոս քաղաք: Խորան եւ Շիրին Հայաստանի 1915ի Ձարդերուն ընթացքին* (Լիբանան, Ջունիե, 1991), 36:

38 Մարիա Ճէքըպսըն (Եագոպսըն), *Օրագրություն: 1907-1919: Խարբերդ*, դանիերեն ձեռագիր բնագրէն թարգմանեցին՝ Բախտիկեան Ն. եպս., Սիմոնեան Մ. (Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1979), 171:

39 Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *Մարտին. հերոս քաղաք*, 86: Մաթթա Քրմո վարդապետին կոչում են «շուն քրիստոնյա», կոտանքների ու ֆալսիսայի ենթարկում (տե՛ս նույն տեղում, 84-85):

ասելով. «Գյավոր, քեզ պիտի սպանենք»....»⁴⁰: Կամ, ինչպես փոխանցում է Նվարդ Ալեանաքյանը, երբ թուրքական գյուղում իմանում էին, որ ինքը քրիստոնյա է, բղավում էին, որ պետք է անմիջապես սպանվի⁴¹:

Հետաքրքիր է, որ հայ երեխային թրքացնելուց հետո, օրինակ, Մարդինի որբանոցում արգելվում էր այլևս նրան կոչել «գյավոր»։ «.... մեզ կոչեցին մեօդէտի [իմա՝ նորադարձ – Շ. Խ.] բայց կեավոր բառը խստի արգելուած էր....»⁴²: Սակայն այդ կանոնը հազվադեպ էր պահպանվում, և անգամ հայի կրոնավոր լինելուց հետո էլ շարունակում էին նույն ոճով:

Այն, որ «գյավոր» ասելով հասկանում էին մարդաբանական խոր բովանդակություն՝ իսլամադավանին ու Ալլահին հակադիր մարդ, վկայում է նաև հետևյալ դրվագը Հովհաննես Կարապետյանի անցած ուղուց: Նա հրաշքով փրկվել է մի քանի կոտորածներից՝ որպես աղջիկ ծաղկելով, և երբ ի վերջո պարզվել է նրա՝ տղա լինելու հանգամանքը, չէչեն ոճրագործը նրան զարմանքով տարել է իր ցեղախումբ՝ մոլլային ցույց տալու և ասելու, որ եթե նա «գյավոր» լիներ, չէր փրկվի, ուրեմն նա «միւլիմ հոգի» է, և Ալլահն է նրան փրկել: Իսկ ինքը՝ Հովհաննեսը, երբ խուզարկվել է, և իր մոտ հայտնաբերվել է խաչ, մահից փրկվելու հույսով արել է հետևյալը. «Ցույց տալու համար, որ գյավոր չեմ, ասացի. –Մոլլա էֆենդի, սա գյավուրների աստվածն է, որին պաշտում են: – Սուտ բան է,– ասաց ու ծռեց»⁴³:

Թուրքական իսլամին ներհատուկ կրոնական մարդաբանության ընկալումները ցայտուն դրսևորվում են նաև հետևյալ վկայության մեջ, որում շեշտվում է «անհավատի» դիվային ծագումը՝ Ալլահից դուրս ստեղծված լինելը.

Թուրք զինուորներ, ինչ որ գտնէին, ինչ որ իրենց աչքին զարնէր, կոշտօրէն կ'առնէին ու կ'երթային: Ու տակաւին, սպառնացայտ կը պոռային, հայ գիւղացիներու երեսն ի վեր. –

– Խընզը՛ր կեավորլար, սիզի Ալլահ եարաբմամըշ: Միզի շէյթանլա՛ր եարաբմըշ Կորը, պիր քաչ այրան կէօրէճէքսինիզ: Ալաման վէ օսման հէօքիմէթի նէլէր կէթիրէճէք պաշընըզա: Օսմանլը թօպրաղընրա պիր կիզօթ իսմինի գոմիսաճագ... (Թրգմնթ. Խոզ անհաւատներ, Աստուած չէ որ ստեղծած է ձեզի, այլ՝ սատանայի ծնունդ էք դուք: Քանի մը ամիսէն տեսնելիք ունիք...: Գերմանիա եւ Օսմանեան Պետութիւնը ինչ փորձանքներ պիտի բերէ Ձեր գլխուն: Օսմանեան հողին վրայ, մէկ հատ իսկ ... պիտի չձգէ)⁴⁴:

40 Կիլիկիայի 1 600 որբերից մեկի՝ Երվանդ Հակոբի Փոստալջյանի ճակարագիրը, ձեռագիր հուշ, ՀՅԹԻ ֆոնդեր, Բ-8, թղթ. 93, ֆ/հ 129, թ. 24:

41 Տե՛ս Պապուսգիրք Եոզկապի, 492:

42 Մարի Գրիգորեան, Արանայէն Մարտինի թրքական որբանոցը, 1909-1918 (մեքենագիր հուշ), խմբ.՝ Բիւզանդ Եղիայեան, 1989, ՀՅԹԻ ֆոնդեր, քծ. 8, թղթ. 248, ֆ/հ 397, 72:

43 Հովհաննես Կարապետյան, Վերածնված կյանք մը երևակայական և իրական սարսափների արանքում (Երևան, ՀՅԹԻ հրատ., 2010), 74-75:

44 Հակոբ Էլմասեան, Յուշեր սարկիւեան եղեռնէն: Մահուան ճամբաներէն, սրբագրեց եւ վերարտադրեց Սիմոն Հովիտեան (Թորգոմ Վէհապետեան), Պիսքէնթէ, 15 Մայիս, 1964, Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 314, ց. 1, գ. 93 [70 էջ մեքենագիր հուշագրություն]:

Սպանելիս էլ էին հիշատակում զոհի «գյավուր» լինելը⁴⁵։ Կամ տանում էին պատ-
ժելու նրանց, ովքեր ձևանում էին իսլամադավան։ «Կեավուր, հիմա քեզի կը սորվեց-
նենք, թե դու Իսալիլ ես թե Իսորէն – ու մէկը գօտիին մէկ ծայրէն, միւսը միւս ծայրէն
բռնելով սկսան քաշել»⁴⁶։ Կամ՝ մի մոլլա մի թուրքի ստիպում է սպանել մի հայի, այլա-
պես նա «ջեննեթ»՝ դրախտ չի կարող ոտք դնել։ «Մորթէ՛, կ'ըսեմ, այս կեավուրը, այ-
լապէս դուն ճէննեթին երեսը չես տեսներ, դու ճշմարիտ միսիւման չես, թուրք չես։ Այս
կեավուրը քու ամէն ունեցածդ պիտի փճացնէր, դուն զինք փճացուր»⁴⁷։ Սույն դեպքն
առանձնանում է նրանով, որ թուրքը, որին մոլլան հրամայում էր սպանել քրիստոնյա
հային, հրաժարվում է դա անելուց՝ հայիոյելով այն կրոնը, որը մարդասպանության է
դրդում, և հայտարարելով, որ ինքն այդպիսի կրոնի դրախտը չի ցանկանում։ «Գյա-
վուր» սպանելու դիմաց դրախտի խոստումները խիստ տարածված էին⁴⁸ և գալիս էին
հենց ջիհադի՝ սրբազան պատերազմի տեքստերից⁴⁹։

Երբ տեղահանություններից հետո շատ վայրեր գրկվում էին տնտեսական ու առօրյա
բարիքներից, որ ստեղծում էին արվեստներով ու արհեստներով զբաղվող հայերը, ան-
գամ երբ երաշտ էր լինում, և ջրերը ցամաքում էին, իսլամադավանները կրկին դրանում
մեղադրում էին «գյավուրներին», որոնք, ինչպես նրանք էին հավատում, կամ անիծում
էին, կամ դեղ էին լցնում ջրերի մեջ, որ դրանք ցամաքեին իրենցից հետո⁵⁰։ Ուրֆայում
«գյավուրների» կենդանիները ևս թիրախավորվում ու ոչնչացվում էին։ «Ամէն տուներու
հաւերը կը խեղդէին և կատուները «կեավուր տըր» ըսելով կ'սպաննէին»⁵¹։

Այսինքն, հաշվի առնելով նաև Իբլիսի ժողովուրդ լինելու համոզմունքը, կարող ենք
այնուհետև, որ «գյավուրները» ոչ միայն ապամարդկային էին ընկալվում, այլև դեմոնի-
զացվում էին՝ դիվայնացվում։

Ամփոփելով վերն ասվածը՝ պետք է նշել, որ ներկայիս Թուրքիայում պահպանվել
է խիստ վիրավորական բովանդակության խնդրո առարկա այս բառի շրջանառումը՝
հաճախ նույնիսկ պետական մակարդակով⁵²։ Ժողովրդական մակարդակով ևս այն
դեռևս հասկանալի և գործածելի մի բառ է, որն ունի խոր մշակութային, հոգեբանա-
կան և կրոնական բովանդակություն։ Վերը քննարկվեց խնդրո առարկայի՝ բռնության
մշակույթ ձևավորելու պոտենցիալը, ի թիվս այլ դեպքերի՝ նաև Հայոց ցեղասպանու-
թյան տարիներին լայն կիրառմամբ։

45 Տե՛ս Գալուստ Սիւրմէնեան, *Երզնկա* (Գահիրէ, տպարան «Սահակ-Մեսրոպ», 1947), 375։

46 Նույն տեղում, 377։

47 *Պարմագիրք Եոզկապի*, 668։

48 Տե՛ս նույն տեղում, 542, 589։

49 Տե՛ս Իսաչատրյան, *Կրոնի դերը Հայոց ցեղասպանության իրադրոժման մեջ*, 90-116, I-LIX։

50 Տե՛ս *Պարմագիրք Եոզկապի*, 703։

51 Արամ Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան եւ իր հայրդդիւները* (Պէյրուք, 1955), 355, հմմտ. 377։

52 Տե՛ս “Turkey Needs to Change its Policy and Rhetoric Toward Religious Minorities,” <https://www.newsweek.com/turkey-needs-change-its-policy-rhetoric-toward-religious-minorities-opinion-1586803>, դիտվել է՝ 17.01.2025։

THE LABEL “GIAOUR” APPLIED TO OTTOMAN CHRISTIANS

Shushan Khachatryan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

In this article, the derogatory term and their varieties “*giaour*”/“*gâvur*”=“*kâfir*”=“infidel,” are examined that have been applied to the Ottoman Christians—a designation that was initially a religious marker but came to entail broad social, cultural, political, and, indeed, economic consequences. Our analysis focuses on the use of this label toward Armenian Christians, beginning with a survey of existing studies on its linguistic and etymological origins, followed by an examination of attestations in Armenian literary sources. We then bring together the resulting forms of discrimination, restrictions, targeting, and instances of capital punishment, the Armenian Genocide, and the usage in modern times in Turkey. The article demonstrates the centuries-long history of dehumanization inherent in the usage of this term against Christians—in this case, Armenians.

Key words: *giaour/gâvur, kâfir*, “infidel,” targeting, dehumanization, xenophobia.

ЯРЛЫК «ГЯУР», ПРИМЕНЯЕМЫЙ К ОСМАНСКИМ ХРИСТИАНАМ

Шушан Хачатрян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

В статье проанализирован уничижительный термин *гяур/гявур=кяфир*=“неверный”, применяемый по отношению к османским христианам. Первоначально являясь религиозным обозначением, он постепенно приобрёл социальные, культурные, политические и, безусловно, экономические последствия. Наш анализ сосредоточен на использовании этого ярлыка в отношении армян-христиан, начиная с обзора существующих исследований о его языковом и этимологическом происхождении, а затем переходя к рассмотрению упоминаний в армянской письменной традиции. Сопоставлены возникшие вследствие этого формы дискриминации, ограничений, преследований, случаи смертных казней и конечно же Геноцид армян. В статье демонстрируется многовековая история дегуманизации, которую несёт в себе употребление данного термина в отношении христиан — в данном случае, армян.

Ключевые слова: *гяур/гявур, кяфир*, “неверный,” преследования, дегуманизация, ксенофобия.

REFERENCES

Alboyajian, Arshak. *Յուշամատենի Կուրիսահայերու* [Memory Book of the Armenians of Kutina]. Beirut, 1961;

Alboyajian, Arshak. *Պատմութիւն Եդուկիոյ հայոց. տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական տեղեկություններով* [History of the Armenians of Eudocia: With Geographical, Historical, and Ethnographic Information]. Cairo: “New Star” Printing House, 1952;

Alboyajian, Arshak. *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ* [History of Armenian Caesarea]. Cairo: H. Papazian Publishing House, 1937;

Atcharian, Hrachya. *Տաճկահայոց հարցի պատմութիւնը (Սկզբից մինչև 1915 թ.)* [The History of the Question of the Turkish Armenians (From the Beginning to 1915)]. New Nakhichevan: S. Y. Avagian Publishing House, 1915;

Dadrian, Vahram. *Դէպի անսպաս (փրցուած էջեր օրագրէս)* [Toward the Desert (Torn Pages from My Diary)]. Series no. 1. New York, 1945;

Elmasian, Hakob. *Յուշեր սպրիլեան եղեռնէն: Սահուան Ճամբաներէն* [Memories of the April Genocide: From the Paths of Death]. Edited and reproduced by Simon Hovhoyan (Torgom Vehapetian). Piskente, May 15, 1964. National Archive of Armenia, Fond 314, coll. 1, opus 93;

Grigorian, Mari. *Ադանայէն Մարտինի թրքական որբանոցը, 1909-1918* [From Adana to Mardin's Turkish Orphanage, 1909-1918]. Typewritten memoir. Edited by Buzand Yeghiayan. 1989. Armenian Genocide Museum-Institute's (AGMI) Collection, section 8, folder 248, no. 397;

Gzoyan, Edita G., Galustyan, Regina A., Khachatryan, Shushan R., & Mirzoyan, Elina Z. *Հայ երեխաների թուրքացումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին* [Turkification of the Armenian Children During the Armenian Genocide]. Yerevan: AGMI Publishing House, 2022;

Hovhannes Karapetyan. *Վերածննդ կյանք մը երևակայական և իրական սարսափների արանքում* [A Reborn Life Between Imaginary and Real Horrors]. Yerevan, AGMI publication, 2010;

Jacobsen, Maria. *Օրագրութիւն: 1907-1919: Խարքերդ* [Diary: 1907-1919: Kharpert]. Translated from the original Danish manuscript by Bishop N. Bakhtikian and M. Simonian. Antelias: Printing House of the Catholicosate of the Great House of Cilicia, 1979;

Khachatryan, Shushan. *Կրոնի դերը Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ* [The Role of Religion in Committing the Armenian Genocide]. Holy Etchmiadzin, 2020;

Kosyan, Serob. «Նորահայր» Շապուխը. *Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած շապուխու հուշագրություն*, [“Newly Discovered” Shatakh: A Memoir of A Shatakh Survivor of The Armenian Genocide], “Memoirs of the Survivors of the Armenian Genocide” vol. 14; editor, author of the preface and references Elina Mirzoyan. Yerevan: AGMI Publishing House, 2025;

Manandian, Hakob, Atcharian, Hrachya. *Հայոց նոր վկաներ* [Armenian New Martyrs (1155-1843), academic publication], Vagharshapat, 1903;

Mkund, Tigran. *Ամիրայի արձագանքներ [Echoes of Amita]*. New York, Hai-Gule Press, 1950;

Morgenthau, Henry. *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը [The Story of Ambassador Henry Morgenthau]*. Translated from English by L. Tutkhalian. Yerevan: AGMI Publishing, 2012;

Piven, Jerry S. “Lord of the Flies as Parable of the Invention of Enemies, Violence and Sacrifice.” In *Jihad and sacred vengeance*, Volume III. Psychological Undercurrents of History, edited by Piven J. S., Boyd Chr., Lawton H. W. (Lincoln, NE: Writers Club Press, 2002), 132-158.

Postaljian, Yervand Hakob. *Կիլիկիայի 1 600 որբերից մեկի՝ Երվանդ Հակոբի Փոստալյանի ճակարագիրը [The Fate of Yervand Hakob Postaljian, One of 1,600 Orphans of Cilicia]*. Manuscript memoir. AGMI Collection, section 8, folder 93, no. 129;

Sahakian, Aram. *Դիցազնական Ուրֆան և իր հայորդիները [Heroic Urfa and Its Armenian Sons]*. Beirut, 1955;

Simon, Brother Yasent. *Մարտին. հերոս քաղաք: Խորան և Շիրիմ Հայաստանի 1915ի Քարդերոն ընթացքին [Mardin: Hero City. Altar and Martyrdom during the Massacres in Armenia in 1915]*. Lebanon, Jounieh, 1991;

Svazlian, Verzhine. *Հայոց ցեղասպանություն: Ականատես վերապրողների վկայություններ [Armenian Genocide: Testimonies of Eyewitness Survivors]*. Edited by S. Harutyunyan. Turkish translation by T. Ter Voghmiajian. 2nd expanded edition. Armenian Genocide Museum-Institute and Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Armenia. Yerevan: “Gitutyun” Publishing House of the NAS RA, 2011;

Syurmenian, Galust. *Երզնկա [Yerznka]*. Cairo: Sahak-Mesrop Press, 1947;

Լռության ձայնը I. Խոսում են Թուրքիայի հայերը [The Voice of Silence I. Turkish Armenians Speak], compiled by Ferda Balancar, with a preface by Ali Bayramoğlu and an afterword by Arus Yumlu. Yerevan: HDV publications, 2021;

Լռության ձայնը II. Խոսում են Դիարբեքիրի հայերը [The Voice of Silence II: The Diyarbakir Armenians Speak], compiled by Ferda Balancar, with a preface by Ali Bayramoğlu; and an afterword by Arzu Öztürkmen. Yerevan: HDV publications, 2021;

Ղուրան [The Qur'an], transl. from Arabic into Armenian by Abraham Amirkhanyants, Varna, 1909;

Պատմագիրք Եոզկատի և շրջակայից (Գամիրք) հայոց [Histories of Yeozkat and Its Surroundings (Gamirk)], Armenian Texts, edited by Armen Darian and Andranik Yerkanian. Beirut, 1988.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Շուշան Խաչատրյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության գոհերի ու վերապրողների փաստագրման և ուսումնասիրության բաժնի վարիչ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ ցեղասպանությունների կրոնական և աստվածաբանական չափումները, հայ երեխաների բռնի կրոնափոխությունների հարցերը, ցեղասպանությունների ընթացքում ապամարդկայնացման երևույթը:

Էլ. փոստի հասցե՝ khachatryan.shushan@genocide-museum.am

Shushan Khachatryan, Ph.D., Head of the Armenian Genocide Victims' and Survivors Documentation and Research Department, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: examination of the religious and theological dimensions of genocides, the forceful conversion of Armenian children, the phenomenon of dehumanization during genocides.

E-mail: khachatryan.shushan@genocide-museum.am

Шушан Хачатрян, кандидат исторических наук, заведующая Отделом документирования и исследований жертв и выживших Геноцид армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований: религиозные и богословские измерения геноцидов, насильственные религиозные обращения армянских детей, феномен дегуманизации во время геноцидов.

Эл. почта: khachatryan.shushan@genocide-museum.am